

yunlu Şah Muhammed b. Kara Yüsun'un saldırısına mâruz kalınca Hille Kalesi'ne kaçtı. Uzun bir kuşatmadan sonra Karakoyunlular kaleyi ele geçirip Hüseyin'i öldürdüler (1431). Bu şekilde Celâyirîliler hânedanı son bulmuş oldu.

Celâyirîliler teşkilât bakımından İlhanlı Devleti ile tam bir benzerlik içindedir. Esasen devletin kurucuları ve ilk yıllarda idarî kadroya tayin edilenler daha önce İlhanlılar'ın hizmetinde çalışmış kişilerdi. İdarî teşkilât şu divanlardan oluşuyordu: Dîvân-ı saltanat, dîvân-ı vezâret, dîvân-ı istîfâ, dîvân-ı işrâf, dîvân-ı uluğ bitikçi, dîvân-ı nazar, dîvân-ı kazâ ve dîvân-ı inşâ. Celâyirîliler zamanında çok sayıda Türk Irak'a yerleşmiş ve Türkçe Arapça'dan sonra ikinci önemli dil haline gelmiştir. Yine bu dönemde Bağdat ve çevresi imar edilmiş, ilim ve sanat erbabı hânedan mensupları tarafından korunmuştur.

CELÂYİRLİ HÜKÜMDARLARI

Hasan-ı Büzürg	740/1340
I. Üveys	757/1356
I. Hüseyin	776/1374
Ahmed	784/1382
Şah Veled	813/1410
Şah Mahmud	814/1411 (birinci defa)
II. Üveys	818/1415
Muhammed	824/1421
Şah Mahmud	825/1422 (ikinci defa)
II. Hüseyin	827-835 (1424-1431).

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Arabşah, *Acâ'ibü'l-makdûr*, Kahire 1285, s. 24, 40, 43, 45, 47, 75-76, 80-81, 118-119; İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü's-şâfi*, Kahire 1956, I, 232-240; Sehâvî, *ed-Dev'ü'l-lâmî*, I, 244-245; Şevkânî, *el-Bedrü't-tâli*, I, 42-43; S. Lane-Poole, *The Coins of the Mongols in the British Museum*, London 1890-91, VI, 206-226; X, 128, 131; *Düvel-i İslâmiyye*, s. 391-393; Zambaur, *Manuel*, s. 253; Şirîn Beyânî, *Târîh-i Âl-i Celâyir*, Tahran 1345; W. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Ankara 1975, s. 297-298; A. Y. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü* (trc. Hasan Eren), Ankara 1976, s. 191; Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*, s. 203-204; Şa'bân Rebî Turtûr, *ez-Zevâhirü'l-hâdîriyye li'd-devleti'l-Celâ'iriyye*, Kahire 1983; Faruk Sümer, *Karakoyunlular*, Ankara 1984, s. 43-44; a.mlf., "Ahmed Celâyir", *DİA*, II, 53-54; Spuler, *İran Moğolları*, s. 330, 383; Nûrî Abdülhamîd el-Ânî, *el-İrâk fi'l-ahdi'l-Celâyirî 738-814 h./1337-1411 m.*, *Dirâse fi ev-dâ'ih'il-idâriyye ve'l-iktisâdiyye*, Bağdad 1986; İbrâhim Halîl, "Evdâ'u'l-İrâkî's-siyâsiyye fi 'ahdi's-Sultân el-Celâ'iri 1382-1410", *Âdâbü'r-râfidîn*, VIII, Musul 1977, s. 127-159; Mükrimin Halîl Yınanç, "Celâyir", *İA*, III, 64-65; "Hasan Büzürg", a.e., V/1, s. 316; "Âl-i Celâyir", *DMF*, I, 255; J. M. Smith, "Djalâyir", *EF*² (Fr.), II, 401-402; a.mlf., "Alî b. Oways", *EIr*, I, 853-854.

CELİ

(جلی)

Hat sanatında her cins yazının iri yazılan şekline verilen ad.

Celî kelimesi bir yazı çeşidini değil karakterini ifade eder. Hemen bütün hat nevelerinde yazının, bir yazı cinsi meşkedilirken kullanılan meşk kaleminden daha geniş bir kalemle yazılan iri şekline celî denir. Emevîler'in son ve Abbâsîler'in ilk asrında (II/VIII) küfnin tâdil edilmesiyle ortaya çıkmaya başlayan aklâm-ı sitte'nin ve aynı tipteki değişik isimleri olan yazıların iri olanlarına celî yerine celîl adı verilmekteydi. Büyük boydaki kâğırlarda kullanılması dolayısıyla tûmâr adı da verilen celî, diğer yazıların babası (ebü'l-aklâm) telakki edildiği gibi kalem ağzının enini tesbit etmekte bir genişlik birimi olarak da kullanılıyordu. Kal-kaşendî (ö. 821/1418), tûmâr yazıda kalem ağzı eninin 24 beygir kuyruğu kılı (15 mm.) olduğunu bildirir, yani ona göre celîde asgari ölçünün bu olduğu anlaşılmaktadır. Yine onun ifadesine göre tûmârın üçte biri ölçüsünde olduğu kabul edilen sülûs yazı kaleminin ağız eni 24/3 = 8 kıl (5 mm.) idi. Ayrıca sülûs yazıda dikey bir harf olan elifin boyunu bulmak için sülûsün birim ölçüsü olan 8 rakamını kendiyile çarpmak gerekiyordu. Bu hesaba göre elifin ve dolayısıyla keşide verilmeyen ufkî bir harfin boyu (meselâ B | | harfi) 8 × 8 = 64 kıl (40 mm.) idi. Bu ölçüler bugün hattatların benimsediği ölçülerden pek farklı değildir. Eskiden beri ve bugün, meselâ sülûs ve nesta'lik yazılarında kalem ucunun genişliği 2,5-3 mm., nesihte ise 1 mm. kadardır. Bu yazılardan biri bu ölçülerin üstünde bir kalınlıkta yazılırsa o yazı celîleşiyor demektir. Hattatlar genellikle meşk kaleminin üç misli genişliğinde yazılan bir yazıyı celî olarak kabul ederler. Yalnız celî-divanî bir istisna olarak bu ölçülere uymaz, yani divanî geniş bir kalemle yazılmakla celî-divanî adını almaz.

Celî yazılar, yazılacak yerin yüksekliğine ve mekânın ölçüsüne göre hazırlanır. Harflerin incelik ve kalınlıkları, harf aralıkları, bünyeleri mesafe ve mekâna göre hesaplanır. Celî hatların yazılması çok zor olduğundan önce kalıpları yapılır. Sonra iğnelenip kömür tozuyla silkilerek yazı bunun üstünden zemine aktarılır, bu kalıp üzerinden yazılır veya meremere hakkedilir.

İbnü'n-Nedîm, Velîd b. Abdülmelik devrinde (705-715) Mescid-i Nebevî'nin kible duvarına celî-küfî hatla Şems süresi-ni yazan Hattat Sa'd'ın ilk "celî-nüvîs" olduğunu kaydeder. Ancak bu tarz küfnin ayrı bir adı olup olmadığı bilinmemektedir. Bundan sonraki devirde küfî dışındaki kullanılan ve herhangi bir örneği zamanımıza intikal etmeyen celî yazılara da "kalemü'l-celîl" denilmekteydi.

Aklâm-ı sitte adı verilen muhakkak, reyhânî, sülûs, nesih, tevkî' ve rikâ' yazılarından her birinin celî olarak yazılacağı aklı gelirse de yalnız muhakkak, sülûs ve pek az olarak da nesih yazılarının celî şeklinde yazıldığı görülür. İlk ikisine "celîlül-muhakkak" ve "celîlül-sülûs" adı verilmektedir. Reyhânî muhakkakın küçüğüdür. Bu sebeple yalnız muhakkak celîsi mümkündür. Tevkî' ile rikâ' kullanıldıkları yerler itibarıyla kabul edilmiş ölçülerin dışına çıkmadıkları için bunların da celî şekilleri düşünülemez, ancak rikâ' celî yazılmış olsa tevkî' gibi olur. Celî yazılması mümkün olan yazılardan muhakkak ile celîsi, herhalde fazla yer kapladığı ve istife uygun gelmediği için, bilhassa Osmanlı sanatçıları'nın elinde gelişen sülûs ve celîsi sebebiyle bütün İslâm ülkelerinde XVI. yüzyıldan itibaren yerini sülûs ve celî-sülûse bıraktı. Reyhânînin yerini de nesih alınca celî olarak ortada yalnız sülûs ve nesih celîsi kaldı. Aklâm-ı sitte ile birlikte geliştiği ileri sürülen ve menşei Emevîler devrine kadar geriye götürülen, Anadolu Selçukluları devrinde kullanıldığı İbn Bîbî'nin tarihinden öğrenilen siyâkat yazısının ise maliye kayıtlarını tutmaya yaradığı için celî şekli yoktur.

Aklâm-ı sitteden sonra XI-XII. yüzyıllarda tarih sahnesine çıkmaya başlayan ve İranlı sanatçıları tarafından icat edilen ta'lik adlı yazı, XVI. yüzyıla kadar divanlarda ve yazışmalarda kullanılmıştır. Celî şekli yazılmayan yazı yazılan sonra yine İran'da XIV. yüzyılda icat edilen nesta'lik adlı yazı yaygınlaşınca sülûs celîsiyle birlikte celî-nesta'lik de bütün İslâm ülkelerinin ortak yazısı oldu.

Bu yazıları Türkler'in icat ettiği divanî, celî-divanî ve rikâ' yazıları takip etti. Bunlardan yalnız celî-divanî ile rikâ' celî tarzında yazılabildi. Divanînin ise kullanıldığı yer ve gördüğü vazife dolayısıyla celî şeklinde yazılması mümkün değildir. Bu sebeple İslâm yazı çeşitlerinden yalnız küfî, celî-sülûs, celî-nesih, celî-nesta'lik, celî-divanî ve celî-rikâ' yazıları kullanılmaktadır.

Celî yazı yazan hattatlara celî-nüvîs denir. Herhangi bir yazının celî şeklini yazmak zor olduğundan bu sahada kendini göstermiş hattatlar sayılıdır. En usta celî-nüvîsler Türk sanatkarlar arasından çıkmış olup İran'da celîde güçlü sanatkarlar yetişmemiştir. Kendi anlayışlarına göre celî aklâm-ı sittete istikamet verenlerin en önemlileri, Timur'un torunu Baysungur Mirza (ö. 1433) ile Ali Rızâ-yi Abbâsî'dir (XVII. yüzyıl). Diğer İslâm ülkelerinde ise kayda değer önemli sanatkarlar tanınmamaktadır.

Celî-Sülüs. Sülüs yazı 2,5-3 mm. genişliğindeki bir kalemle yazıldığına göre bu ölçünün üzerindeki bir kalınlıkla yazılan yazıya celî-sülüs denilir. Hattatlar ise daha ziyade bu ölçünün üç misli genişliğindeki yazıyı celî sayarlar. Türk hattatları arasında genellikle celî-sülüs yerine yalnızca celî sözü kullanılmaktadır. XVI. yüzyıldan itibaren celî-muhakkakın da yerini alan ve halen rağbet gören celî-sülüs, levha yazılmasında kullanılmakla beraber yaşama alanını daha ziyade mimari yapıların kitâbelerinde, duvarlarında ve kubbelerinin içinde bulmuştur.

Aklâm-ı sittede olduğu gibi celî de Türk ve İranlı hattatların elinde uzun zaman alan bir gelişme gösterdi. İranlılar, son Abbâsî halifesi Müsta'sım-Billâh'ın saray hattatı Yâkût el-Müsta'sımî'nin (ö. 698/1299) sülüs yazılarından istifade ederek celî-sülüsü geliştirmeye gayret ettilerse de bu sanatkarın üslubu içinde kaldılar ve sülüste olduğu gibi celîsinde de dikkate değer bir gelişme gösteremediler. Anadolu Selçukluları devrinde de kayda değer bir gelişme tesbit edilememiştir. Devamlı bir arayış içinde

olan Osmanlı sanatkarları ise XVII. yüzyıla kadar istif hususunda az çok Selçuklular'ın etkisinde kalmış olmakla birlikte daha XIV. yüzyılda bir Osmanlı üslubunun temellerini atmayı başardılar. Murad Hüdâvendigâr devrinde yapılan Edremit-Tuzla'daki Hüdâvendigâr Camii (768/1366) ile İznik'teki Nilüfer Hatun İmareti'nin (791/1389) yazıları bunun ilk örnekleridir.

Osmanlı celî-sülüsünün ilk güzel örneğine Fâtiş Sultan Mehmed devrinde (1451-1481) rastlandığı için gelişme tarihinin başlangıcını 1453 yılı olarak kabul etmek gerekir. Bu tarihten sonra olgunluk devri olan XIX. yüzyılın başlarına kadar tederîcî bir gelişme safhası içinde yetişen büyük sanatkarlardan her biri celîye katkıda bulundu. Ali b. Yahyâ es-Süfî (Fâtiş devri) ve Hasan Çelebi'nin (ö. 1594) ardından Kâsım Gubârî (ö. 1625), Teknecizâde İbrâhim'den (ö. 1689) sonra Mehmed Bursevî (ö. 1740), Mustafa b. Süleyman (ö. 1744) ve Morali Beşir Ağa (ö. 1752) gibi ünlülerin elinde işlenen bu yazı, nihayet Mustafa Râkım'ın (ö. 1826) kaleminde en güzel şekline ulaştı. Bugün de hattatlar Râkım'ın kurduğu mektebin kurallarına bağlıdır. Hâşim Efendi (ö. 1845), Çarşambalı Ârif Bey (ö. 1892), Abdülfettah Efendi (ö. 1896), Sâmî Efendi (ö. 1912), Nazif Bey (ö. 1913), İsmâil Hakkı Altunbezer (ö. 1946), Macit Ayrıl (ö. 1961), Mustafa Halim Özyazıcı (ö. 1964) ve Hamit Aytaç (ö. 1982) bu mektebin en ünlü hattatlarıdır.

Türk hattatları uzun çalışmalar sonucunda XIX. yüzyıl başında bu yazıyı güzelliğinin doruğuna ulaştırdılar. Bu yüzyılda Mahmud Celâleddin (ö. 1829) adın-

Cırcırlı Ali Efendi'nin celî-sülüs levhası
(İÜ Ktp., İbnülemin, nr. 13)

daki bir hattat celîde kendi adıyla anılan bir ekol kurmuşsa da üslubu sert bir görünüme sahip olduğu için Sultan Abdülmecid ile Mehmed Tâhir Efendi (ö. 1846) ve daha birkaç hattat dışında kimse tarafından takip edilmediğinden gelişme göstermemiştir.

Celî-sülüste Mustafa Râkım ile Mahmud Celâleddin arasında olmakla birlikte üslubu daha ziyade birinci hattata yakın olan Kazasker Mustafa İzzet (ö. 1876) ve bu ekolün temsilcilerinden Abdullah Zühdî Efendi (ö. 1879) ile Mehmed Şefik Bey de (ö. 1880) değerli sanatkarlardır.

Celî-Nesta'lık. Nesta'likin meşk kaleminin eni 2,5-3 mm. kadar olduğuna göre bu ölçüyü aşan nesta'likin celî-nesta'lik olması gerekir. Hattatlar ise genellikle bu ölçünün üç misli genişliğindeki kalemle yazılan yazıyı celî-nesta'lik olarak kabul ederler. Celî-nesta'likle nesta'lik arasında ancak birkaç noktada fark vardır. Celîde elifler ve çanaklı harfler yarım nokta fazla uzun ve geniş yazılır.

Levha ve kitâbelerin yazılmasında bolca kullanılan bu yazı, IX. (XV.) yüzyılda kuralları Mîr Ali Tebrîzî tarafından tesbit edilen nesta'likle birlikte gelişmiştir. Fakat İranlılar ince nesta'likte gösterdikleri ustalığı celîsinde ortaya koymadılar. Buna karşılık Türk hattatları büyük bir maharet göstererek bu yazıyı en güzel bir şekilde yazmayı başardılar. Afganistan, Hindistan ve Mâverâünnehir ülkeleri gibi Türkiye de XVIII. yüzyılın sonlarına kadar nesta'lik ve celî-nesta'likle İran ekolünün etkisinde kalmıştır. An-

Celî-sülüs
levha
(İÜ Ktp.,
İbnülemin,
nr. 757/248)

Necmettin Okyay'ın hattıyla celî-ta'lik bir levha (Mimar Sinan Üniversitesi Ktp.)

cak bu devirde yetişen Yesârî Mehmed Esad'ın (ö. 1798) yazılarında millî bir karakter ve zevkin izleri görülmeye başladı. Oğlu Yesârîzâde Mustafa İzzet (ö. 1849) bu üslûbu işleyerek XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Türk nesta'lik ve celî-nesta'lik ekolünü kurmuştur. Sultan II. Mahmud devrinde yapılmış olan tarihî binalardaki kitâbelerin çoğu onun tarafından yazılmıştır. Bunlar arasında Nusretiye Camii Sebili, II. Mahmud Türbesi'nin ve Bâbiâli'nin kitâbeleri kendisinin en güzel yazılarındandır. Yesârîzâde Mustafa İzzet ekolünün ilk temsilcilerinden olan Kıbrısîzâde İsmâil Hakkı (ö. 1862), Ali Haydar Bey (ö. 1870), Kazasker Mustafa İzzet Efendi, Çarşambalı Ârif Bey ve Abdülfettah Efendi'den sonra yetişen ve Yesârîzâde ekolünün bir kolunu kuracak kadar usta bir hattat olan Sâmi Efendi, Yesârîzâde'den sonra bu vadiye ikinci büyük sanatkârdır. Talebeleri arasında en tanınmışları Nazif Bey, Ömer Vasfi (ö. 1928), Aziz Efendi (ö. 1934), Mehmet Hulûsi Yazgan (ö. 1940) ve Necmettin Okyay'dır (ö. 1976). Ayrıca Mustafa Halim Özyazıcı, Kemal Batanay (ö. 1981) ve Hamit Aytaç da bu eski kuşağın son büyük temsilcileridir.

Celî-Divanî. Türk hattatları tarafından icat edilen bu yazı çeşidi, divanînin celisi yani irisi mânasına geliyorsa da ikisi arasında oldukça fark vardır. Ne zaman ve kimin tarafından icat edildiği bilinmeyen bu yazının gelişmesinde, divanîye istikamet verdiği bildirilen Tâceddin'in (XVI. yüzyıl) rolü olduğu muhakkaktır. XVI. yüzyılın celî-divanî yazılarında harfler henüz cılız bir görünüme sahip olmakla birlikte bu tarzın daha önceki bir tarihte meydana çıktığı anlaşılmaktadır. Bu devirde bilhassa (س، ش، ص، ض، ف، ق، ي) gibi harflerin "çanak" denilen alt kısımları fazla geniş olduğu gibi istif de (kompozisyon) çok zayıftır.

Celî-divanî, kusurlarından yavaş yavaş kurtularak en güzel şekline XIX. yüzyılda Dîvân-ı Hümâyûn'da ulaşmıştır. İstif bakımından giriftlik arzemesine karşılık (و، د، ر، و) harfleri kendinden sonraki harfle birleşmediği için bu yazının

okunuşu bir dereceye kadar divanîden daha kolay görünmektedir. Mehmed Şefik Bey celî-divanînin azametli görünüşünden istifade ederek bazı tipik levhalar vücuda getirmiştir.

Celî-divanî divanîye nisbetle daha geniş bir kalemle yazılır. Harfleri daha süslüdür. İstifli yazılır. Harfler sülûsteki gibi birbirini keser. Kompozisyon icabı satırda boşluk bırakılmamasına dikkat edilir. Anatomisi daha girifttir. Aklâm-ı sitte kullanılan hareke çeşitleri bu yazıda da kullanılır. Harfler ve kelimeler arasında kalan boşluklar süs işaretleri ve küçük noktalarla doldurulur.

Bu yazı temliknâmelerde, fermanlarda, menşurlarda ve antlaşmalarda kullanılmıştır. Biri altın, biri siyah mürekkeple (bazan kırmızı, siyah, hatta yeşil mürekkeple) yazılan satırların sonu divanîde olduğu gibi yukarı doğru yükselir. Başta süslü bir tuğrayı da ihtiva eden böyle resmî bir yazı, geniş ebadı ve uzun boyu ile muhteşem bir görünüş arzeder. Gerek divanî gerekse celî-divanî, yazılışları kadar okunuşlarıyla da büyük meleke istedikleri, ayrıca satıra bir harf veya kelime ilâvesi yahut çıkarılması hemen hissedileceği için devletin resmî yazışmalarına tahsis edilerek ciddiyet temin edilmiştir.

Resmî evraka imza atma âdeti olmadığı için (XIX. yüzyıldan itibaren bazan vesikaların arkasına onu yazank hattat imza

atmıştır) Dîvân-ı Hümâyûn'dan çıkan divanî ve celî-divanî vesikaların kimler tarafından yazıldığını bilmek mümkün değildir. Divanîyi yazan bir hattat celî-divanîyi de kolaylıkla yazdığı için bu iki yazının hattatları müsterektir.

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (nşr. ve trc. Bayard Dodge), New York 1970, s. 6-15; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, III, 52; İsmayıl Hakkı [Baltacıoğlu], *Sanat*, İstanbul 1934, s. 98; a.mlf., *Türklerde Yazı Sanatı*, Ankara 1958, s. 35-71; Mahmut Bedreddin Yazır, *Eski Yazıları Okuma Anahtarı*, İstanbul 1942, s. 114; a.mlf., *Kalem Güzeli*, s. 78; Muhittin Serin, *Hat Sanatımız*, İstanbul 1982, s. 46; Ali Alparslan, "Mimarî Yapıların Yazı Sanatı Bakımından Önemi", *BÜD*, IV-V (1976), s. 1-13; a.mlf., "İslâm Yazı Çeşitleri: 3. Celî Sülûs", *Sanat Dünyamız*, XI/33, İstanbul 1985, s. 27-33; Uğur Derman, "Celî Yazı", *İlgi*, XIV/29, İstanbul 1980, s. 30-34; a.mlf., "Hat", *TA*, XIX, 52; Nihad M. Çetin, "Aklâm-ı Sitte", *DîA*, II, 276, 279.

ALİ ALPARSLAN

CELİL

(الجليل)

Allah'ın isimlerinden
(esmâ-i hüsnâ) biri.

"Azamet sahibi, büyük, yüce ve münezze olmak; uzun ömürlü olmak" mânalarına gelen celâl (veya celâle) kökünden türemiş bir sıfattır. Allah'a nisbet edildiğinde "hiçbir kayırt ve kıyas kabul etmeksizin azamet sahibi, kadrü kıymeti ve mertebesi en yüce olan" gibi anlamlar taşır. Kur'an-ı Kerim'de aynı muhtevada olmak üzere zül-celâl terkihiyle iki âyette yer almıştır (er-Rahmân 55/27, 78). Hadislerde ise doksan dokuz isim içinde sayılmakta (İbn Mâce, "Du'â", 10; Tirmizî, "Da'avât", 82), ayrıca Allah için tâzim ifade eden "azze ve celle" (daima galip ve azamet sahibi olan) cümlesinde ve

Ali Alparslan hattıyla celî-divanî levha

